

УДК 811.161.2:81'373.21(477.7)

ТОПОНІМИ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ, МОТИВОВАНІ НАЗВАМИ КОЛЬОРІВ

Ільченко І.І., Ісачук Н.В.

Запорізький національний університет

У статті досліджено топоніми Нижньої Наддніпрянщини, мотивовані назвами кольорів. Серед таких топонімів переважають деривати від назв найпоширеніших у побуті кольорів: білого, чорного та червоного. У житті людини добро і зло завжди йшли поруч, тому відповідно білий, червоний та чорний кольори поєднувалися в матеріальній культурі українців. Саме ці кольори виступають ядром у системі кольоропозначень, виконують функції денотації й експресії. Встановлено, що найчастіше кольоропонімами є назви, номіновані іншими топонімами, які називають епонімами.

Ключові слова: балка, білий колір, топонім, топооб'єкт, червоний, чорний.

Постановка проблеми. Важливість вивчення топонімійного матеріалу полягає в можливості розв'язання багатьох мовознавчих питань, що стосуються переважно історії становлення слова, з'ясування характеру мовної взаємодії народів. Топоніми несуть інформацію про особливості виникнення населених пунктів, про їхніх мешканців, про фізико-географічні та геолого-кліматичні умови місцевості, на території якої ці поселення розташовані, про специфіку культурних і політичних зв'язків між сусідніми й віддаленими країнами, і отже, є важливими джерелами історії, географії, етнографії, народознавства, археології та інших немовознавчих наук.

Одним із важливих завдань сучасного мовознавства є комплексне дослідження регіональних топонімних систем, що дає змогу ґрунтовно і всебічно розкрити закономірності формування та розвитку топонімичних назв певної території як системи, показати тісний зв'язок їх з історією мови й життям конкретного регіону. Отримані дані є неоціненним, часто єдиним матеріалом для широких узагальнювальних праць як у сфері ономастики, так і в мовознавстві загалом, адже топоніми дуже часто виявляють давно забуту лексику, особливі, подекуди втрачені в апелятивах фонетичні, граматичні та словотвірні явища. Тому в останні роки науково зацікавлення регіональними топонімними системами значно зросло.

Аналіз останніх досліджень. Так, в Україні з'явилися монографічні дослідження, присвячені топонімії Буковини (Ю. Карпенко), Львівщини (Є. Черняхівська), Дніпро-Бузького межиріччя (В. Лобода), південно-східної Одещини (Ю. Карпенко), Запоріжжя і Херсонщини (О. Стрижак), басейну Нижньої Десни (А. Корепанова), Східної України і Нижнього Подністров'я (Є. Отін), Східного Поділля (Л. Масенко), Буковини (Л. Костик), Західного Поділля (Я. Редьква), басейну Верхнього Дністра (С. Вербич), Закарпаття (К. Галас), північного Приазов'я (Є. Отін), Покуття (Д. Бучко), Прикарпаття (М. Габорака), карпатським і прикарпатським назвам населених пунктів (М. Худаш, М. Демчук), Рівненщини (Я. Пура), південно-західного Поділля (М. Торчинський), Волині (В. Шульгач), Опілля (В. Котович), північної Хмельниччини (Н. Герета), Черкащини (І. Гонца), Сумщини (О. Іваненко). Проте загалом стан вивчення українських топонімів недостатній, у зв'язку з чим розгляд топонімів є виправданим з позицій історичного та географічного підходів й актуальним з лінгвістичного погляду.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є лексико-семантичний аналіз топонімів Нижньої Наддніпрянщини, мотивованих назвами кольорів.

Виклад основного матеріалу. Більш поширеним є вивчення топонімікону окремих регіонів України. Переваги таких праць полягають в охопленні всіх назв, що функціонували або функціонують на певній території, у створенні цілісної картини розвитку онімної системи, можливості проведення порівняльно-зіставного аналізу різних історико-географічних територій.

Оскільки досліджуваний матеріал формувався у відносно специфічних мовних і позамовних умовах, тому номінація топонімів Нижньої Наддніпрянщини досить своєрідна. Визначальними при номінації є роль соціальних факторів, а також номінаційних універсалій, продиктованих практичною діяльністю людей. Окрім того, на творення топоніма впливають два основних чинники: лінгвальний та екстралінгвальний.

Великий Луг – це символ Запорозжжя, це територія, яку любили козаки і яка була притулком, захистом та годівником запорожців. Великий Луг з його річками, урочищами, балками часто згадується в історичній пісенності та народній прозі Нижньої Наддніпрянщини. Саме тому велику групу власних назв Наддніпрянщини становлять різні топонімичні групи, а саме назви балок, островів, гряд, урочищ, місцевостей, городищ, плавнів, лісових масивів, круч, мисів, гір, пагорбів, бродів та назв поселень в основі яких є назви кольорів.

Найбільш поширеними серед кольоропонімів є ті, в основі яких кольори – білий та чорний. Це пояснюється тим, що деякі предки запорозьких козаків поклонялися *Кришні й Балвірові*. Тому козаки й мали прізвища *Біляк, Білан, Білаш*, які зараз називають частину населення надвеликолузького регіону. Білий колір взагалі розглядався нашими предками як символ денного світла, непорочності, чистоти, тому сприймався як благо.

Цікавим є той факт, що серед запорозьких козаків, за «Реєстром 1649 року», поширеними були прізвища *Білий* і *Чорний*, проте більш поширеним було прізвище *Чорний*. Це свідчить, про те, що предки запорозьких козаків більше поклонялися *Чорнобогові*, аніж *Білобогові – Балвіру*. Що й зрозуміло, адже *Чорнобог* – воїнське божество, а *Білобог* – землеробське. Запорозжці були перед усім професійними воїнами. Ім'я *Кришна* ж на санскриті означає «*Чорний*», а в тих же запорозь-

ьких козаків побутували імена *Черня, Чорниш, Чорнята, Чернега*, від яких утворилась ціла низка сучасних українських прізвищ [4, с. 12].

Ранг верхніх, божественних, надлюдських сил, пов'язаних із небом, світлом, неземною чистотою також асоціювався в людській уяві з білим кольором. Лексему «білий» презентують такі топоніми Нижньої Наддніпрянщини:

Біла – забора під лівим берегом Дніпра нижче Біляєвого острова. У джерелах: Білая. Покривалася бурунами з білими гривами, тому так і названа [6, с. 14].

Білий – острів нижче Головкових каменів. Я. Новицький про цей острів записав таке: «Білим звемо острів стіко зазнаю. Може, того таке йому прозвання, що на йому пісок тіко і біліє» [6, с. 15].

Біляєва – забора при лівому березі Дніпра трохи нижче островів Біляєвих. Назва як забори, так і островів походить від прізвища лощмана Білія (чи Білая, Білея), який не впорався тут із проведенням судна і «напоровся» на камені [6, с. 16].

Біленька – балка що виходила до Великого Лугу (а тепер виходить до Каховського водоймища) з північного степу на південно-східній околиці села Біленького. По ній колись текла річка Білінка (Біла, Біленька) і розташовувались запорозькі зимівники. Назву одержала від Білої (Лисої) гори, залишки якої знаходяться недалеко від північно-східної прибережної околиці села Біленького [7, с. 50].

Білозерський (Белозерской) – заплавне озеро річки Білозерки (басейн Дніпра), від якої й отримало назву. Білозерка – ріка, впадала зі сходу в Білозерський лиман, а звідти через протоку Гирли (Гирло) витікала в Кінську вище села Великої Знам'янки. Назву одержала від Білого Озера, тобто Білозерського лиману, в який впадає. Звідси й назви балки Білозерська, городища Білозерське (Святе), плавні Білозерська (Белозерская Плавня), переправи Білозерська [7, с. 50].

Не залишаються поза увагою й ойконіми (міста, селища, села, хутори), в основі яких також часто спостерігаємо білий колір:

Білозерка (Білозірка, Белозерській городокъ) – село у Великобілозерському районі Запорізької області. Після приєднання у 1783 р. Криму та північної Таврії до Росії в цій місцевості почали виникати поселення. Саме на цей час і припадає заснування села переселеними сюди державними селянами з Полтавської та Чернігівської губерній, які побудували тут 30 землянок уздовж річки Білозерки. Поселення дістало назву за найменуванням річки [7, с. 51].

Біленьке (Беленькое, Белинкая, Биленька, Біленька) – село Запорізького району Запорізької області на північному березі Великого Лугу нижче г. Білої (Лисої) біля гирла балки Біленької. Початок веде від запорозьких зимівників [5, с. 24]. Село засноване у другій половині XVIII ст. поблизу річки Біленької звідси й назва. Крім запорозьких козаків, тут селились кріпаки-втікачі з Чернігівщини [3, с. 314]. Ойконім *Біленьке* утворено шляхом онімізації.

Як бачимо, найчастіше кольоротопонімами є такі назви, що номіновані іншими топонімами, тобто епонімами. Дуже часто саме білий колір входить до складу топоніма, від якого утворе-

ні кольороназви. Це можуть бути ороніми: *Біла гора – Біленька* (балка); потамоніми: *Білозерка – Білозерський (Белозерской)* (заплавне озеро), *Білозерка (Білозірка, Белозерській городокъ)* (поселення), *Біленька – Біленьке (Беленькое, Белинкая, Биленька, Біленька)*.

На думку О. Братка-Кутинського, поширення давнього кольору *чърн-* у власних назвах свідчить про зв'язок слова *чорний* із назвою символу божественної триєдності, що звався в сиву давнину *Черн* [1, с. 70]. На території Нижньої Наддніпрянщини теж спостерігаємо назви топооб'єктів, мотивовані чорним кольором, але їх набагато менше, ніж назв попередньої групи:

Чорна – друга лава порога Дзвінця. Камені, що були в ній, мали темний (чорний) колір (звідси й назва) [6, с. 156].

Чорні – кілька каменів посеред Дніпра нижче каменів Богатирів. Мотивація назви така ж, як і в випадкові Чорна [6, с. 156].

Карайдубина – урочище нижче Мамайсурки, біля села Бережанки. Д. Яворницький вважав, що в основі першої частини топоніма лежить слово «кага», яке в давньотюркській мові мало наступні значення: чорний (колір); сильний, мужній; багатий; головний, великий; простолюдин; фунт (земля). Топонім «карга» в тюркській мові означає «ворона» від «кара» – чорний. В тюркській мові зустрічаються наступні назви: Каргат (річка, що захищає); Карачі (чорний мул); Карасук (чорна вода); Каракан та Кара-джолга (чорна ріка); Карга сас (вороняче болото) [7, с. 132].

Велика кількість топонімів мотивована червоним кольором і це не дивно, адже, саме він є найбільш уживаним у традиційній культурі українців. У народній уяві червоний колір виступає як символ краси, здоров'я, радості, добробуту, любові. Тому серед кольоротопонімів Нижньої Наддніпрянщини численну групу становлять назви, пов'язані з червоним та його відтінками:

Червона – забора під правим берегом Дніпра напроти прохвістя острова Дубового. Гранітні камені й скелі, що її утворювали, були червонуватого відтінку, від того й назва [6, с. 155].

Червоний – острів біля правого берега Дніпра напроти села Федорівки. В кінці 19-го століття мав сорок два сажні довжини й дев'ятнадцять ширини. Був відомий і як Красний. Щодо походження назви існують дві версії: одні кажуть, вона від того, що на острові росла червона лоза (таволга), інші, що на ньому й побіля нього були скелі й камені червонуватого відтінку [6, с. 155].

Червоний – камінь під правим берегом Дніпра напроти однойменного острова. Був червонуватого кольору, від того й назва [6, с. 155].

Красний Кут – мис біля села Покровського, між високим східним берегом ріки Базавлука (при вході її в долину Великої Лугу) та правим берегом протоки Підпільної; у джерелах *Красний Кутъ*. Назва мису мотивується тим, що тут були виходи червоної глини; на думку Д. Яворницького, саме тут протягом 1734-1775 років знаходилася Нова (Краснокутська, Підпільненська, Покровська) Січ [7, с. 272].

Червонодніпровка – село Запорізького району Запорізької області, підпорядковане Біленьківській сільраді. Виникло в 20-х роках минулого століття біля гирла балки Червоної, яка виходи-

ла до Дніпра (звідси й назва). Сучасне офіційне найменування утвердилося на початку 60-х років 20-го століття, а до цього село називалося порізню, а саме: Дніпровка, Дніпровськ, Дніпровське, Червонодніпровський, Червона Дніпровка і Червоне. Неподалік села знаходиться Червонодніпровський (Червонянський) лиман, назва якого відповідно походить від назви села [7, с. 132].

Червоногригорівка – селище міського типу Нікопольського району на північному (правому) березі Великого Лугу. Виникло в кінці 70-х років XVIII ст. на місці зимівника запорожця Черниша й довгий час називалося Чернишівкою. Було перейменоване в Красногригорьевку, а потім на Червоногригорівку від назви річки Червона [7, с. 246]. Ойконім утворено морфолого-синтаксичним способом.

Топоніми Нижньої Наддніпряниці, похідні від назв інших кольорів (сірий, золотий, жовтий), представлені поодинокими утвореннями:

Сиренька – перша лава порога Вільного. Назва за відтінком води в ній [6, с. 135]; *Сиренька* – заборя біля острова Похилого, перед скелею Вовчком. Мотивація назви аналогічна попередньому випадкові [6, с. 135].

Золотий – камінь під правим берегом Дніпра навпроти кінця острова Білого. Виблискував у сонячну погоду, як золото (оббризканий водою), – звідси й назва [6, с. 59]; *Жовте* – озеро, назване за відтінком води.

Висновки. У житті людини добро і зло завжди йшли поруч, тому відповідно білий, червоний та чорний кольори поєднувалися в матеріальній культурі українців. Таким чином не випадково ми виявили топоніми, що містять назву чорного, білого, та червоного кольорів (із відтінками) в топоосновах Нижньої Наддніпряниці. Саме ці кольори виступають ядром у системі кольоропозначень, виконують функції денотації й експресії. Закономірним є домінування чорного, білого та червоного кольорів, оскільки загальновідомо, що «ці кольори входять до базової кольорової тріади у кожній світовій культурі» [2, с. 258]. Відсутність топонімів із фіолетовим, коричневим, кораловим, пурпурним та іншими подібними кольороназвами свідчить про те, що основна маса українських топооб'єктів сформувалася на тому етапі розвитку суспільства, коли переважали природні «чисті» барвники, а суміш кольорів була рідкісним явищем.

Список літератури:

1. Братко-Кутинський О. Феномен України. – К.: Вечірній Київ, 1998. – С. 70-71.
2. Вежбицкая А. Обозначения цвета и универсалии зрительного восприятия / А. Вежбицкая // Язык. Культура. Познание. – М.: Рус. словари, 1997. – С. 231-290.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 765 с.
4. Наливайко С. І. Таємниці розкриває санскрит. – К.: Либідь, 2001. – 274 с.
5. Чабаненко В. А. Великий Луг Запорозький: Історико-топонімічний словник / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 330 с.
6. Чабаненко В. А. Порожистий Дніпро: Історико-топонімічний словник / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – 188 с.
7. Чабаненко В. А. Українська Атлантида / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2006. – 405 с.

Ильченко И.И., Исачук А.В.

Запорожский национальный университет

ТОПОНИМЫ НИЖНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ, МОТИВИРОВАННЫЕ НАЗВАНИЯМИ ЦВЕТОВ

Аннотация

В статье исследованы топонимы Нижнего Поднепровья, мотивированные названиями цветов. Среди таких топонимов преобладают дериваты от названий распространенных в быту цветов: белого, черного и красного. В жизни человека добро и зло всегда шли рядом, поэтому белый, красный и черный цвета объединялись в материальной культуре украинцев. Именно эти цвета выступают ядром в системе цветообозначений, выполняют функции денотации и экспрессии. Установлено, что чаще цветотопонимы это названия, номинированные другими топонимами, которые называются эпонимами.

Ключевые слова: балка, белый цвет, красный, топоним, топообъект, чёрный.

Ilchenko I.I., Isachuk N.V.
Zaporizhzhya National University

THE TOPONYMS OF THE LOWER DNEPER, MOTIVATED BY THE NAMES OF COLORS

Summary

The toponyms of the Lower Dnieper, motivated by the names of colors, are investigated in the article. Among such toponyms, derivatives from the names of colors popular in everyday life dominate: white, black and red. In the life of a person, good and evil have always moved side by side, so white, red and black colors respectively are united in the material culture of Ukrainians. It is these colors that act as the nucleus in the color symbolic system, perform the functions of denotation and expression. It is established that more often color toponyms are names, nominated by other toponyms, which are called eponyms.

Keywords: beam, black, red, topographic object, toponym, white color.